

Waar toe is Nederland op aarde?

**Nadenken over verleden, heden en toekomst
van ons land**

Gabriël van den Brink (redactie)

Boom

© Gabriël van den Brink, 2018
© Boom uitgevers Amsterdam, 2018

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 kb, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting pro (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 kb Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging binnenwerk: Steven Boland
Verzorging omslag: Marry van Baar
Afbeelding omslag: © Melanie Lemahieu

ISBN 978 90 2442 205 0 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl
www.bua.nl

Inhoud

	<i>Woord vooraf</i>	7
	<i>Wim van de Donk</i>	
	<i>Inleiding</i>	11
	<i>Ad Verbrugge & Gabriël van den Brink</i>	
1	<i>Nederland en zijn nationale eigenheid</i>	17
	<i>Gabriël van den Brink</i>	
	Tineke Cleiren over het Nederlands strafrecht	55
2	<i>Burgers en bestuur in de vroegmoderne tijd</i>	59
	<i>Maarten Prak</i>	
	Pearl Dykstra over generationele relaties	83
3	<i>Marktwerking in de Republiek</i>	89
	<i>Een interview met Bas van Bavel</i>	
	<i>Jelle van Baardemijk</i>	
	Halleh Ghorashi over diversiteit	112
4	<i>'t Is kunst te leven'</i>	117
	<i>Heidi de Mare</i>	

5	<i>Vrijheid en veiligheid</i> <i>Ad Verbrugge</i>	143
	Manuela Kalsky over nieuwe religiositeit	173
6	<i>Ter bescherming van het experiment</i> <i>Govert Buijs</i>	179
	Tine de Moor over burgerinitiatieven	206
7	<i>Tussen wereldzee en vasteland</i> <i>Haroon Sheikh</i>	211
	Marjan Minnesma over duurzame energie	233
8	<i>Nederland als vloeibare samenleving</i> <i>Gabriël van den Brink</i>	239
	Louise Gunning over gezondheidszorg	264
9	<i>Transformatie van publiek leiderschap</i> <i>Steven de Waal</i>	269
	Corien Prins over cybersecurity	300
10	<i>De polder als bestaanswijze</i> <i>Gabriël van den Brink</i>	305
	Monique Kremer over de verzorgingsstaat	321
11	<i>Waarde van een soepele identiteit</i> <i>Gabriël van den Brink & Haroon Sheikh</i>	325
	<i>Over de auteurs</i>	347
	<i>Illustratieverantwoording</i>	351

Woord vooraf

*Kracht is niet alleen een zaak van omvangrijk grondgebied of talrijke bevolking, overwinning niet alleen een zaak van doelmatige bemapening, veiligheid is niet alleen een zaak van hoge muren of diepe walgrachten, gezag is niet alleen een zaak van strikte bevelen en veelvuldig straffen. Degenen die een levensvatbare organisatie tot stand brengen blijven in leven ook al zijn ze klein terwijl degenen wier organisatie ten dode opgeschreven is ten onder gaan ook al zijn ze groot (ontleend aan Sun Tzu *The Art of War*, Boston & Londen: Shambala, 2005, p. xxii).*

Waar toe is Nederland op aarde? Wat is de bedoeling van Nederland? Voor een land dat zich in de nodige internationale belangstelling mag verheugen – alleen al vanwege de voor een klein land bovengemiddeld belangwekkende economische positie in de wereld – is het stellen van deze vragen niet louter van academisch belang.

Wie in deze soms verwarrend wankelende wereld sterk wil staan, doet er goed aan te weten wie hijzelf is. Maar weten we dat nog wel? Durven

en kunnen we over de vraag wat Nederland is, of zou willen zijn, nog wel nadenken en het echte gesprek voeren? Er zijn veel voorbeelden te geven van situaties waarin alleen al het stellen van dit soort vragen leidt tot een ongemakkelijke en soms al te vlotte uitwisseling van al dan niet geharnaste meningen. Steeds minder lijkt er gelegenheid te zijn voor diepere en door wetenschappelijk onderzoek en systematische reflectie gevoede gesprekken. Per saldo is er soms eerder sprake van onverschilligheid dan van oprechte interesse in wat de ander in zo'n gesprek naar voren zou willen brengen.

In de voorliggende bundel worden we door verschillende gezaghebbende auteurs uitgenodigd – of beter gezegd: uitgedaagd – het gesprek aan te gaan over de vraag wie wij als Nederlanders zijn of zijn geworden. De verschillende essays, interviews en uitvoerig empirisch gedocumenteerde hoofdstukken geven een indringend beeld van een Nederland dat de afgelopen decennia sterk is veranderd. Van den Brink spreekt in navolging van de eerder dit jaar overleden Zygmunt Bauman over Nederland als een land met een steeds meer 'vloeibare' samenleving. Nederlanders zijn gemiddeld genomen veel mobieler en volatieler dan voorheen: op tal van terreinen zijn forse bewegingen en veranderingen zichtbaar. Wat opvalt, is dat bij wezenlijke gesprekken over wat en wie we als Nederlanders willen zijn, onze verlegenheid bij het ter sprake brengen van de meer spirituele en morele dimensies daarvan, ons danig in de weg zit.

Toch zal het gesprek moeten worden gevoerd – over de betekenis van vrijheid en gelijkwaardigheid, over de manier waarop ook in onze tijd de strijd tegen het water ons op een bepaalde wijze samenbrengt, over zorgzaamheid, duurzaamheid en eerlijkheid, over authenticiteit in het private en in het publieke domein. Dat is geen zoektocht naar die ene en onveranderlijke identiteit, dat is wel een poging om de wezenlijke bestanddelen van wat ons als Nederlanders beweegt en in beweging brengt in beeld te brengen en actief het gesprek erover aan te gaan: over de verhouding tussen marktwerking en gemeenschapswerking, over betrokkenheid en leiderschap in het

democratische en steeds verder gedigitaliseerde landschap en over nieuwe patronen van pacificatie, een eeuw na de Pacificatie van 1917. Die pacificatie was het sluitstuk van een wezenlijk gesprek over de toekomst van ons land. Ook de komende eeuw verdient zo'n gesprek en wellicht nieuwe vormen van pacificatie. Ik spreek de hoop uit dat de voorliggende bundel zo'n gesprek mag voeden en inspireren.

Dr. W.B.H.J. van de Donk, Commissaris van de Koning in de provincie Noord-Brabant

Inleiding

Ad Verbrugge & Gabriël van den Brink

Enkele jaren geleden kwam in Nederland een serieus debat op gang over de aard en inrichting van de universiteit. Samen met organisaties als *Science in Transition*, Beter Onderwijs Nederland en Platform hervorming Nederlandse universiteiten stond Centrum Èthos aan de wieg van dit debat. In onze bundel *Waar toe is de universiteit op aarde?* (2014) leverden verscheidene auteurs van binnen en buiten ons centrum stevige kritiek op de huidige gang van zaken aan onze vaderlandse universiteiten. Die kritiek betrof vooral de economisering van het moderne wetenschapsbedrijf – die nota bene mede door de overheid zelf in gang is gezet. Zo draagt de hedendaagse bekostigings-systematiek van onderwijs en onderzoek verscheidene perverse prikkels in zich. Deze prikkels ondermijnen de academische kwaliteit van onderwijs en onderzoek, leiden tot een verslechtering van de werkomstandigheden van medewerkers en verdiepen bovendien de kloof tussen wetenschap en samenleving. Ook de Amsterdamse studentenacties van twee jaar terug – die vooral gericht waren op het ‘rendementsdenken’ – sloten aan bij deze fundamentele systeemkritiek.

In de genoemde bundel werden echter ook verscheidene voorstellen gedaan om deze systeemcrisis op te lossen en nieuwe wegen te openen. Daarbij wezen velen op de noodzaak van meer maat-

schappelijke betrokkenheid van de kant van onze universiteiten. En dat is geen toeval! Versterkt door het voortrazende proces van globalisering en digitalisering heeft het genoemde rendementsdenken aan onze universiteiten er namelijk ook toe geleid dat haar maatschappelijke betekenis in veel gevallen vertroebeld is geraakt. Dat geldt zeker voor de geesteswetenschappen. Zoals blijkt uit de *Nationale Wetenschapsagenda* probeert de politiek momenteel het tij te keren, maar hoe de maatschappelijke betrokkenheid van onze universiteiten er *in concreto* uit zou moeten zien is lang niet altijd duidelijk.

De voorliggende bundel *Waar toe is Nederland op aarde?* past bij het maatschappelijk profiel van Centrum Èthos: een centrum voor multidisciplinair-filosofisch onderzoek, onderwijs en debat over maatschappelijke transformaties. Daarin willen we met elkaar – en steeds ook met gespreksgenoten van buiten – antwoorden formuleren op de grote vragen van deze tijd. We stellen onszelf ten doel om het publieke debat over dergelijke vragen aan te zwengelen of te verrijken; zowel met bepaalde inzichten als met de woorden en beelden die daarbij horen. Ook willen we belanghebbende partijen de kennis én taal verschaffen die hen in staat te stellen beter om te gaan met de prangende kwesties waarmee zij geconfronteerd worden. Daartoe analyseren we deze transformaties op een integrale en normatieve manier.

In dat kader maken we tevens gebruik van andere ervaringsbronnen dan de strikt wetenschappelijke, bijvoorbeeld uit de sfeer van literatuur en religie of behorend tot vormen van beroepsuitoefening. We achten het noodzakelijk dat de academische wereld meer oor en oog krijgt voor wat er in de nabije omgeving gebeurt en ook gebruikmaakt van de kennis die buiten haar muren voorhanden is. Omgekeerd kan zij een eigen bijdrage leveren om bepaalde ontwikkelingen in goede banen te leiden.

De uitgave van deze bundel komt voort uit de maatschappelijke betrokkenheid van Centrum Èthos – ook waar het gaat om de keuze van de auteurs. We hebben verscheidene mensen van buiten ons centrum uitgenodigd om deel te nemen aan deze reflectie op verle-

den, heden en toekomst van Nederland. Verschillende disciplines én kennisbronnen leveren de bouwstenen voor een filosofisch perspectief waarbij we de huidige ontwikkelingen op een normatieve en reflexieve manier bezien. Daarnaast gingen we te rade bij een aantal vrouwelijke experts met de vraag of ze bepaalde thema's van commentaar wilden voorzien. Al met al levert dit een intrigerend beeld op van ons land en zijn koppige bewoners, die zich wisten te vestigen én te handhaven in deze moerassige streken en die hun eigen poldergemeenschap hebben opgebouwd, van waaruit ze een soms bekrompen, maar vaak ook weidse blik op de wereld werpen. Van daaruit laat zich ook iets zeggen over onze toekomstige mogelijkheden en wat we de wereld te bieden te hebben. Kortom, we proberen met vereende krachten een antwoord te geven op de leidende vraag van deze bundel: *Waar toe is Nederland op aarde?*

Deze identiteitsvraag raakt meteen aan een fundamentele problematiek die momenteel overal ter wereld zichtbaar wordt. Het huidige proces van globalisering en digitalisering leidt enerzijds tot een situatie waarin nationale grenzen en identiteiten steeds poreuzer lijken te worden, terwijl het anderzijds ook tegenkrachten oproept die deze grenzen en identiteiten willen herbevestigen. Het einde van de geschiedenis – zoals dat begin jaren negentig nog werd aangekondigd door politiek filosoof Francis Fukuyama – lijkt allermint in zicht. Om goed te kunnen inspelen op deze turbulente mondiale dynamiek, moeten we beter begrijpen wat het proces van globalisering en digitalisering doet met de levens van mensen en van lokale of nationale gemeenschappen. Hoe dan ook is deze dynamiek op allerlei terreinen merkbaar: of het nu gaat om vluchtelingen, om migratiestromen, om sociale ongelijkheid, om de groei van het toerisme, om de radicalisering van moslimjongeren of om de opkomst van extreemrechtse voorkeuren.

Uit zowel de Brexit als de verkiezing van Trump kan men afleiden dat zeker ook de Angelsaksische wereld vatbaar is voor de bovengenoemde tegenkrachten. Hoewel de bestuurlijke elite in ons land graag op het Angelsaksische model inzet, neemt de maatschap-

pelijke onvrede daarover toe en zien we aanzetten voor een nieuwe benadering.

Wij hopen bij te dragen aan zo'n nieuwe benadering door (opnieuw) na te denken over vragen die met de Nederlandse eigenheid verband houden. Een dergelijke oriëntatie blijft natuurlijk wat speculatief van aard. Maar het is hoe dan ook onvermijdelijk om bij belangrijke beslissingen die de langere termijn betreffen uit te gaan van bepaalde vooronderstellingen. Deze bouwen voort op ervaringen uit het verleden. In deze bundel wordt onder meer voorondersteld dat processen van modernisering en globalisering niet overal op eenzelfde manier vorm krijgen en dat er, ook in de nabije toekomst, grote verschillen tussen landen en regio's zullen bestaan. De politiek dient zich – meer dan tot dusver het geval was – rekenschap te geven van deze verschillen en haar beleid mede daarop af te stemmen. Daartoe zijn ook nieuwe vormen van diplomatieke én politieke tact vereist.

Hoewel het tegenwoordig allerminst voor zich spreekt, hebben we er bewust voor gekozen deze bundel in het Nederlands uit te brengen. Hij handelt immers over Nederland, put op allerlei manieren uit onze eigen traditie en is erop gericht om Nederlandse burgers, wetenschappers en beleidsmakers zicht te bieden op de aard en mogelijkheden van ons land. Nederlands is de taal van het land waar we wonen, onze *habitat*, ons *èthos* – wat deze bundel van meet af aan zijn eigen toon en karakter verschaft. Alleen dankzij een gedeelde taal zijn we in staat te peilen wat er onder mensen leeft en kunnen we dat bovendien verwoorden op een manier die hen echt ter harte gaat. De moedertaal is de hartstaal. Onze keuze voor het gebruik van Nederlands houdt dus sterk verband met het thema van deze bundel zelf: de vraag naar onze eigen identiteit in een tijd van globalisering en digitalisering.

De Nederlandse universiteiten zijn uitdrukkelijk een partij in dit globaliseringsproces en houden naar onze mening onvoldoende rekening met de maatschappelijke gevolgen daarvan. Zo dendert de *verengelsing* van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs momenteel in hoog tempo door, waarmee de veelbesproken kloof tussen we-

tenschap en maatschappij – in ieder geval wat taal en cultuur betreft – alleen maar groter wordt. De linkerhand lijkt niet te weten wat de rechter doet. De verengelsing van de universiteiten staat immers haaks op de ambitie van meer maatschappelijke betrokkenheid. Een vruchtbare gedachtewisseling tussen wetenschap en samenleving komt bij uitstek tot stand in de moedertaal die wetenschappers en burgers met elkaar delen. De universiteit heeft bovendien een uitgesproken verantwoordelijkheid voor het onderwijsgebouw als geheel, waartoe ook de ontwikkeling van het Nederlands als onderwijs- en instructietaal behoort.

Natuurlijk heeft taal binnen het mondiale wetenschapsbedrijf in veel gevallen een instrumentele functie. Het lijkt geen twijfel dat Engels – als de huidige *lingua franca* van de wetenschap – de communicatie tussen wetenschappers over de gehele wereld aanzienlijk vergemakkelijkt. Maar taal is meer dan alleen maar een instrument voor de uitwisseling van informatie; ze vormt mede de identiteit van een taalgemeenschap en herbergt ook een bepaalde beleving van de wereld, ja ze kent zelfs een eigen morele signatuur. Wie werkelijk met een gemeenschap in gesprek wil treden, moet ook haar taal willen spreken. Het is niet voor niets dat universiteiten van oudsher plaatsen van ‘vertaling’ zijn geweest; beginnend bij de vertaling van de Bijbel en de geschriften van Plato en Aristoteles. In de nieuwe tijd behoorde daartoe ook het cultiveren van de moedertaal. Dat gold in de Verlichting als een bijdrage aan de emancipatie van de burgerij. In die traditie vatten wij ook ons centrum op.

Tot slot een woord van dank: Centrum Èthos – gevestigd aan de Vrije Universiteit in Amsterdam – werkt sinds haar oprichting nauw samen met verscheidene partners. Wat deze bundel betreft gaat onze dank vooral uit naar Haroon Sheikh en Frank Botman van Dasym. Mede dankzij hun steun en deelname aan dit project werd de uitgave van deze bundel mogelijk; iets waarvoor wij hen bijzonder erkentelijk zijn. Daarnaast willen we Niels Cornelissen van Boom bedanken, die snel het belang van de thematiek onderkende en zich vrijwel meteen bereid heeft verklaard om deze bundel uit te geven.

1. Nederland en zijn nationale eigenheid

Theoretisch kader en vraagstelling

Gabriël van den Brink

Wat meer dialectiek! Dat zou je degenen die over onze nationale identiteit debatteren van harte toewensen, want tot nog toe verloopt deze discussie op een weinig bevredigende manier. De publieke opinie valt al snel uiteen in twee kampen die langs elkaar heen praten. Volgens de een wordt het eigene van Nederland bedreigd door ontwikkelingen als globalisering of migratiestromen, terwijl de ander betwijfelt of er wel een Nederlandse identiteit bestaat. Het eerste kamp zou graag het verleden terug hebben, terwijl het tweede denkt te weten wat de toekomst ons zal brengen. Op welke wijze eigenheid en diversiteit met elkaar verband houden of hoe het verleden en de toekomst op elkaar inwerken zijn vragen die nauwelijks worden gesteld. Het is om die reden dat wij vanuit Centrum Èthos een bijdrage aan deze discussie willen leveren.

Dit hoofdstuk gaat in op de overwegingen die daarbij een rol hebben gespeeld en de keuzen die we hebben gemaakt. In het laatste hoofdstuk komt de vraag uit de titel van dit boek aan de orde. Ik begin echter met een korte beschrijving van de onderhavige thematiek, die in algemene zin neerkomt op de dialectiek van het andere en het eigene.

1. Terugkeer van het verdrongene

De belangstelling voor het eigene van landen, staten en gemeenschappen is zo oud als de geschiedenis; reeds de eerste historici hebben zich daarin verdiept. Zo vindt men in de werken van Herodotus en Tacitus talrijke opmerkingen over datgene wat het eigen volk onderscheidt van andere volkeren en over de omstandigheden die daarvoor zorgen. Deze interesse beperkte zich gedurende vele eeuwen tot een kleine bovenlaag van geleerden. Uiteraard kwamen ook gewone mensen van tijd tot tijd in aanraking met vreemde volken, onbekende talen of andere gewoonten, maar zonder dat dit een onderwerp van systematische reflectie werd. De gewone man leefde als het ware binnen de omheining van het eigene en kon buitenstaanders alleen als afwijkend van zichzelf zien.

Deze situatie bleef ook in Europa lang bestaan, maar begon tegen het einde van de Middeleeuwen te veranderen. De groei van het maatschappelijk verkeer bracht met zich mee dat de vele gemeenschappen die het continent herbergde in toenemende mate met elkaar in contact kwamen en zich een beeld van elkaars eigenaardigheden gingen vormen. Dit maakte dat nadenken over het eigene en het andere zich niet langer beperkte tot een geleerde kring, maar een populaire bezigheid werd (in meerdere betekenissen van het woord). Velen wisten – of meenden te weten – wat bijvoorbeeld kenmerkend is voor een Fransman, een Italiaan of een Spanjaard. Overigens hebben schrijvers, geleerden en ontdekkingsreizigers daar volop aan meegedaan. Het leidde tot een proces van beeldvorming dat volgens Joep Leerssen werd afgerond in de zeventiende eeuw, met als gevolg dat de karakteristieken van diverse volken rond het jaar 1700 in kaart waren gebracht en gesystematiseerd.

Met nationalisme in de moderne betekenis van het woord had dat echter weinig uit te staan. Dat verschijnsel vooronderstelt namelijk het beginsel van de volkssoevereiniteit. Zolang de vorst of machthebber van een gebied de soeverein was, konden onderdanen wel een idee over zichzelf (of anderen) hebben, maar dat had politiek geen enkele betekenis. Dat veranderde pas toen het Ancien Régime

werd vervangen door een democratische orde en het uitoefenen van de macht een nieuwe legitimatie kreeg. Vanaf dat moment kreeg alles wat 'het volk' is, denkt of wil politiek gewicht. Daarom hielden de opkomst van het nationalisme en het beginsel van volkssoevereiniteit min of meer gelijke tred. De Amerikaanse Revolutie van 1776 en de Franse Revolutie van 1789 vormden niet alleen het startschot van de moderne democratie, maar ook van het nationalisme als staatkundig fenomeen.

Dat het nationalisme zich in de daaropvolgende eeuw sterk ontwikkelde, is niet alleen te danken aan processen van politieke aard. In vrijwel alle Europese landen kwam gaandeweg een nieuw type maatschappij tot stand, gekenmerkt door grootschalige industrie en stijgende productiviteit. Met de aanleg van kanalen, wegen, spoorlijnen, postlijnen en telegraaf werd een geheel nieuwe infrastructuur geschapen die de verste uithoeken van het land met elkaar verbond en enorme aantallen mensen in beweging bracht. Grote delen van 'het volk' die tot dan toe buiten de staat bleven, werden met het invoeren van de dienstplicht, het volksonderwijs en een meer doelmatige rechtspleging geabsorbeerd door het staatsapparaat. En ten slotte voltrok zich in de negentiende een offensief van cultureel-morele aard waarbij niet alleen de eigen taal, maar ook nationale gewoonten, landschappen, feesten en de gezamenlijke geschiedenis op grote schaal werden onderzocht, tentoongesteld en gepopulariseerd. Door dat alles werd 'het volk' veel meer dan een instantie waarop machthebbers een beroep konden doen: het werd tot een sociaal-culturele realiteit die het politieke proces op beslissende wijze kon beïnvloeden.

De daardoor geschapen machtsconstellatie, waarin het mobiliseren van de volkskracht en de ontwikkeling van staatsbeleid elkaar over en weer versterkten, bereikte in de laatste decennia van de negentiende eeuw en de eerste van de twintigste haar hoogtepunt. Het nationalisme groeide uit tot een massabeweging die politieke leiders een breed draagvlak gaf. Tegelijkertijd wisten deze leiders de saamhorigheid en culturele bloei van de nationale samenleving te bevorderen. De schaduwzijde van deze ontwikkeling was echter dat de oude rivaliteit tussen Europese staten opnieuw begon op te spelen,

wat zowel op het continent als ver daarbuiten steeds vaker aanleiding tot conflicten gaf. Trots als ze waren op hun eigenheid, wilden deze staten niet alleen bepaalde delen van de wereld veroveren, maar tevens hun grondgebied in Europa zelf uitbreiden. De daardoor veroorzaakte spanningen mondden uit in de Eerste Wereldoorlog – een conflict waarvan men in vele landen had gehoopt dat het na een paar maanden voorbij zou zijn. In plaats daarvan liep deze oorlog zoals bekend uit op een onvoorstelbaar drama, wat blijkbaar toch niet genoeg reden was om de nationale rivaliteit te temperen. Enkele decennia later barstte er opnieuw een wereldoorlog uit waarbij de zwarte kanten van het nationalisme een enorme verwoesting aanrichtten. Deze episode ging gepaard met massale deportaties, etnische zuiveringen en genocide, met als gevolg dat na afloop van de Tweede Wereldoorlog het nationalisme zijn geloofwaardigheid volstrekt kwijtraakte.

Het is tegen deze achtergrond niet vreemd dat naoorlogse generaties met veel argwaan tegen nationale eigenheid aankeken. Bovendien diende zich een geheel nieuwe agenda aan, waarbij de staten van het Europese vasteland hun oorspronkelijke machtspositie moesten prijsgeven, terwijl andere grootmachten steeds dominantier werden. De wereld werd opnieuw verdeeld, maar nu op een zodanige wijze dat Oost en West tegenover elkaar kwamen te staan. Hoewel de rivaliteit tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie in de eerste plaats een militair karakter had, waren er ook vragen over de economische orde, staatsorganisatie en culturele waarden in het geding. Zo stonden niet alleen de vrije markt en planeconomie tegenover elkaar, maar ook de democratie of het liberalisme enerzijds en het eenpartijstelsel of socialisme anderzijds. Het oude Europa raakte diep verdeeld en kon weinig anders doen dan zich voegen naar de agenda van beide grootmachten. Daarmee leek het thema van nationale eigenheid langs de oude lijnen te zijn uitgespeeld.

Dit werd nog eens versterkt door twee andere ontwikkelingen die na de Tweede Wereldoorlog hun beslag kregen. Vanaf de jaren zestig wisten vrijwel alle voormalige koloniën zich aan de greep van hun machthebbers te ontworstelen, daarmee een eind makend

aan het gevoel van superioriteit dat landen als Frankrijk, Engeland en Nederland, koesterden. En verder kwam er een proces op gang naar een Europese eenwording waarbij steeds meer landen zich aansloten om op het vlak van veiligheid, rechtspraak en bedrijvigheid hun gezamenlijke belangen te behartigen. Een en ander maakte dat nationalisme in die tijd door vrijwel iedereen werd gezien als een spook uit het verleden. Het was een begrip waar je in geschiedenislessen over had gehoord, maar waarvan niemand dacht dat het ooit nog actueel zou worden.

Aan deze gedachte kwam vanaf 1989 een eind, want met de verdwijning van het IJzeren Gordijn en het ineenstorten van de Sovjet-Unie bleek dat het nationalisme allerminst verdwenen was. Het keerde niet alleen terug, het nam bij tijd en wijle zelfs weer een kwaadaardige vorm aan, zoals tijdens de oorlog in het voormalige Joegoslavië in de jaren negentig. Dat was voor alle partijen een ontgoochelende gewaarwording. Maar ook wanneer het verdedigen van de nationale eigenheid een mildere vorm aannam, was de verbazing vaak groot. In elk geval hadden de voorstanders van een Europese eenwording niet voorzien dat dit proces zulke sterke nationale reflexen zou oproepen. Ze wuifden de scepsis over de Europese Unie onder de bevolking liever weg of wezen op de concurrentie vanuit China en andere bedreigingen, in de hoop wat meer loyaliteit aan Europa te bewerkstelligen.

Maar wat in de negentiende eeuw op nationale schaal slaagde, kon aan het eind van de twintigste eeuw niet op een supranationale schaal worden herhaald. Er is in deze tijd geen spoor te bekennen van iets wat men zou kunnen bestempelen als een 'Europese natie', en er kwam geen wederzijdse loyaliteit tussen de politieke elite en gewone burgerij tot stand. In plaats daarvan ontstond er wel een behoorlijk stevige loyaliteit van de bevolking ten aanzien van de verzorgingsstaat, die vooral vorm kreeg op nationaal niveau. Geen wonder dus dat, als het spannend wordt, velen terugvallen op een dergelijk arrangement en sterker vasthouden aan het idee van nationale eigenheid dan veel wetenschappers én politieke leiders verwacht hadden.

2. Herwaardering van het eigene in Nederland

Toch is daarmee pas de helft van het verhaal verteld. De hernieuwde belangstelling voor nationale eigenheid gaat, behalve op geopolitieke overwegingen, ook terug op een ‘binnenlandse’ ontwikkeling. Ik doel daarmee op het bekende gegeven dat Nederland vanaf midden jaren zestig op sociaal en cultureel gebied ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. Vele burgers hebben zich losgemaakt van de codes die hun waren opgelegd door familie, klasse en kerk. Dat gaf aanvankelijk een gevoel van grote bevrijding. Eindelijk konden jongeren, vrouwen, homoseksuelen en andere minderheden hun leven inrichten zoals ze het zelf wilden. Het leek alsof de openheid en tolerantie die ons land van oudsher eigen zou zijn nu ook werd toegepast in de sfeer van het privéleven. Het bezorgde ons de reputatie van een *permissive society*, en menig Nederlander liet die zich graag aanleunen.

Maar gaandeweg namen de zorgen toe. Toen in de jaren tachtig de kleine criminaliteit sterk toenam, verklaarden sommigen dat uit onze (te) liberale levensstijl. Uit enquêtes gehouden in het midden jaren negentig wordt duidelijk dat het verschil tussen goed en kwaad voor een deel van de bevolking aan het vervagen was. Even later maakte vooral het CDA zich sterk voor een herstel van oude normen en waarden, iets wat bij het progressieve deel van Nederland nogal wat hoon oogstte. Zelf schreef ik in 2004 een boek met als titel *Schets van een beschavingsoffensief* waarin ik pleitte voor een zekere normalisatie van gedrag in het openbare domein. Dat alles had nauwelijks succes, maar intussen nam de onvrede over asociaal gedrag en slechte omgangsvormen toe. Toen het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) tien jaar geleden zijn *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* startte, bleek dat dat soort klachten boven aan de lijst van zorgen stond, en dat is nog altijd het geval. Veel burgers vinden dat het met Nederland de verkeerde kant uitgaat en dromen van een sterke leider die paal en perk stelt aan de in hun ogen morele en maatschappelijke verloedering. Men kan zich afvragen of de VVD als liberale partij in de positie verkeert aan die behoefte tegemoet te komen, maar feit

blijft dat premier Rutte zich bij de verkiezingen van 2017 nogal nadrukkelijk op een Nederlandse normaliteit beriep. Het illustreert dat we ook in dit opzicht van doen hebben met een zekere dialectiek. De afgelopen decennia laten weliswaar processen van emancipatie en bevrijding zien, maar die gaan evengoed met een zoektocht naar nieuwe normen gepaard.

Het is precies deze zoektocht die in het vaak felle debat over culturele minderheden tot uiting komt. Aanvankelijk zagen we de aanwezigheid in ons land van migranten met andere normen en waarden niet als een probleem. Sommigen beschouwden de toenemende culturele diversiteit als een onvermijdelijke ontwikkeling, en anderen vatten dit zelfs op als een verrijking. In elk geval waren velen ervan overtuigd dat Nederland een multiculturele samenleving werd en dat culturele assimilatie van migranten zo niet uit den boze, dan toch een illusie was. Het beleid was dan ook geruime tijd gericht op integratie met behoud van eigen identiteit. Indien er al problemen opdoken, werden die stevast gerelateerd aan de zwakke sociaaleconomische positie van de betreffende groep. Factoren van culturele aard mochten daarbij nooit een rol spelen en de betekenis van normen of waarden aan Nederlandse zijde evenmin.

De eerste vraagtekens bij deze zienswijze werden pas in de jaren negentig geplaatst. Zo schreef Frits Bolkestein in 1991 dat de islam vijandig tegenover liberale waarden staat. Een paar jaar later stelde Paul Schnabel zich wat harder op door te beweren dat assimilatie het meest realistische scenario is. Maar de echte omslag kwam toen Paul Scheffer in het jaar 2000 zijn befaamde essay over het multiculturele drama schreef. Vanaf dat moment erkende zowel het rechtse als het linkse kamp dat de spanning tussen de waarden die migranten met zich meedragen en de Nederlandse cultuur wel degelijk een probleem vormt. Dat werd bekrachtigd door het optreden van Pim Fortuyn, die de islam achterlijk noemde en de strijd aanbod met datgene wat hij als 'de islamisering van onze cultuur' betitelde.

Door dit alles begonnen ook politici hun visie bij te stellen. De eerste partij die de multiculturele samenleving relativeerde was het CDA, en het duurde niet lang of andere partijen volgden. Uit een